

מאה שנות פעילות 'כולל ורשה' בירושלים העתיקה (1848–1948)
עיונים היסטוריים וגאוגרפיים לרגל גילוי כלי כסף מבית הכנסת
'אוהל יעקב'¹

הקדמה: בעקבות תגלית נדירה

צעדיו הכבדים של ר' שמואל יענקל לוי הקישו על מרצפות הסמטה המרכזית בשכונה הירושלמית 'בתי ורשה'. את ראשו הטמין תחת מגבעת שחורה רחבת שוליים, והרכין אל תוך גופו. הוא השתדל לפסוע במהירות, מבלי להביט לצדדים, כשעל גבו שק כבד. בשעת ערב מאוחרת זו כמעט שלא נראה איש ברחובות ובבגדיו הכהים כמעט שנבלע לגמרי באפלה. בצעדים נחושים פנה לביתו של ר' יצחק מארק, גבאי בית הכנסת השכונתי. לפני שהקיש בדלת השתהה מעט, מהרהר האמנם ראוי הוא לאחריות שנטל על עצמו. בפתח עמד נער צעיר, פנחס. "אביך בבית?" שאל נמרצות. "כן, בוודאי", ענה הבחור, כשמעבר לגבו הופיע האב. "ר' שמואל יענקל! אורח חשוב בביתנו!" קרא ר' יצחק מארק לקראתו בשמחה. "מיהו האיש?" שאל פנחס כשהוא בוחן בחשדנות את המשא הכבד. "זהו גבאי בית הכנסת 'אוהל יעקב' בעיר העתיקה", הסביר האב, "אנשי 'כולל ורשה' בירושלים הקימו את בית הכנסת לפני כשמונים שנה, הרבה לפני בית הכנסת הוורשאי שלנו, כאן בעיר החדשה. בוא, היכנס בבקשה, מה הביא אותך לביתנו?" "זמני קצר", השיב האורח, "ועלי לבקש ממך דבר מה. אבל מדובר בעניין חשוב, סוד מוחלט שיישאר בינינו". ואז העיף מבט חייכני אל הנער. "בינינו ובין פנחס כמובן".

1 תודתי נתונה לאישים שהקדישו מזמנם ונתנו את דעתם למחקר זה, ובהם: ירחמיאל הרשור, יצחק שטיין, ביל גרוס, פנחס מארק, ר' משה בצלאל בורזיקובסקי ור' יהודה טאוב מהנהלת כולל פולין בירושלים; ר' משה בורשטיין ובנו ר' נחמן בורשטיין, מוותיקי הרובע היהודי ומדיירי 'חצר הרב מקאליש' בתקופת המנדט; ברק ויינברג, מעמותת עטרת ירושלים; הרבנית בידרמן והרבנית גרוסמן, שתיהן מוותיקות שכונת 'בתי ורשה' בעיר החדשה וד"ר אריה מורגנשטרן. יבואו כולם על הברכה.

האורח פסע אל מרכז החדר ולנגד עיניהם המשתאות של האב ובנו הניח את השק על שולחן העץ הישן. בזהירות פתח את החבל הקשור ולאור העששית נצצו כתרי תורה מוכספים, טסים ואצבעות לקריאה בתורה.

"זהו אוצר של ממש", קרא פנחס בתדהמה, "מניין הבאת אותו?"
 "זהו אוצר של ממש", חזר ר' שמואל יענקל באטיות על דבריו של פנחס, "אלו כלי הכסף היקרים ביותר של בית הכנסת שלנו שבעיר העתיקה". לפתע שינה את קצב הדיבור ופלט מפיו שברי משפטים מהירים. "המצב אצלנו הולך ורע מיום ליום. הערבים פוגעים בנו, פעם באבן ופעם בסכין. פעם אונסים ופעם רוצחים. הבריטים אינם עושים דבר כדי להגן עלינו. מדי יום עוזבים תושבי העיר העתיקה את בתיהם, ומחפשים דירה מחוץ לחומות, בעיר החדשה. הרובע היהודי נשטמ מדינו. נהרות של דמעות כבר שפכנו על אבני הכותל המערבי".
 ר' שמואל יענקל הפסיק לרגע ונשם עמוקות. "האם אוכל לקבל בבקשה כוס מים?"

"ומה קרה לבית הכנסת? האם הוא נפגע?"
 "עדיין לא, ברוך השם. אבל אין לנו ביטחון, ומי יודע מה יילד יום? השם ירחם. עוד מעט כבר לא יהיה מניין בבית הכנסת, ואם הוא יופקר מה יעלה בגורל כלי הכסף האלה? מה יהא על ספרי התורה? הבט נא, הבט בשמות הטבועים על כלי הכסף, הלא אלו אבות המתיישבים הפולנים בעיר הקודש! ומי ישא את חרפתם, אם חלילה יבזזו אותם הערבים?"
 "עדיין לא הבנתי מה הביא אותך לכאן בשעת לילה זו?" שאל ר' יצחק מארק.

"אנא, אני מבקש להפקיד בידך את כלי הקודש. כאן הם יהיו בטוחים ומוגנים יותר. אתה תדע כיצד לנהוג בהם".
 פניו של ר' יצחק הרצינו. הוא העיף מבט אל האורח, אחר כך אל כלי הכסף, ושוב אל האורח, ונאנח.

"בבקשה, אבא", התחנן פנחס, "יש לנו מקום בארון בחדר האמצעי. נחביא את הכלים בתוך סלים של בד, ואיש לא יידע על קיומם מלבדנו. האיש צודק, הלא אתה הגבאי של בית הכנסת הוורשאי בעיר החדשה, ומי כמוך יידע כיצד לנהוג באוצר של עדת יוצאי ורשה".

כשבעים שנה לאחר מכן, בקיץ 2010, ישב פנחס מארק בביתו של סוחר בחפצי יודאיקה בתל אביב. על השולחן במרכז הסלון נפרסו כלי הכסף, ומארק,

שכבר איננו עוד נער צעיר, נזכר כיצד הביט בהם לראשונה אי אז, באור העששית בביתו שבירושלים. הוא החליט שהגיעה העת למכור את האוצר היקר במטרה להנציח את ותיקי 'כולל ורשה'. באוזני היושבים בחדר גלל את סיפור הוצאתם של כלי הכסף מבית הכנסת של יוצאי ורשה בעיר העתיקה אל שכונתם של יוצאי ורשה בעיר החדשה, ולדבריו במשך עשרות שנים המתינו הכלים, ארוזים בסלים וחבויים בארון, בבית הוריו שביבתי ורשה'. לפי עדותו, נשמר הסוד עשרות שנים לאחר שנפטר אביו, ואיש לא ידע על קיומם פרט לו ולאחיו, בנימין זאב, שהלך לעולמו זה מכבר.

תגלית נדירה זו עוררה מחדש את תשומת הלב ליכולל ורשה' או 'כולל פולין', הקופה הציבורית וארגון הגג של היהודים יוצאי פולין, מן הפעילים והמשמעותיים ביותר בחיים הציבוריים של היהודים בירושלים למן שלהי התקופה העות'מאנית ועד ימינו. במאמר זה יידונו היבטים שונים של פעילות 'כולל ורשה' ותחומי התיישבותו בין חומות העיר העתיקה, מעת היווסדו בשנת 1848 (תר"ח) ועד נפילת העיר העתיקה בשבי הירדנים בשנת 1948 (תש"ח). בדיון ישולבו חלק מן הממצאים שכתובות ההקדשה שעל גבם תרמו להשלמת התמונה ההיסטורית.

מבוא: יוצאי פולין בירושלים במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה

בראשית המאה התשע עשרה חודשו חיי הקהילה האשכנזית בירושלים בתום עשרות שנים של נתק.² גל העלייה הדומיננטי באותה עת היה זה של 'הפרושים', ליטאים מחוג תלמידי הגר"א, שחוללו תמורות מפליגות בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ.³ ה'פרושים' בירושלים נתמכו בקופת 'כולל הפרושים הכללי', שקלטה גם את כספי התמיכה שיועדו ליוצאי פולין. על פי המוסכם, חולקו כספי התמיכה בין יוצאי פולין ובין יוצאי ליטא ורוסיה מיכולל הפרושים.⁴

- 2 א' בן שמעון פיקאלי, "חבורת ר' יהודה חסיד בירושלים: 1622–1720", ר' גפני ואחרים (עורכים), **החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, ירושלים תש"ע (להלן: בן שמעון פיקאלי, **חבורת**), עמ' 54–55.
- 3 א' מורגנשטרן, **משיחיות ויישוב ארץ ישראל**, ירושלים תשמ"ה (להלן: מורגנשטרן, **משיחיות**), עמ' 133–196.
- 4 א' מורגנשטרן, **השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע עשרה**, ירושלים תשס"ז (להלן: מורגנשטרן, **השיבה לירושלים**), עמ' 70–71.

במאה התשע עשרה גדל והתעצם מאוד היישוב היהודי בירושלים, במיוחד מאז תחילת השלטון המצרי בראשות מוחמד עלי, שחזק את העיר והיטיב את תנאי מחייתם של הנתינים הזרים.⁵ לעובדה זו תרמה גם הציפייה המשיחית, שבפרק היסטורי זה התרכזה בשנת 1840.⁶ א' מורגנשטרן הצביע על כך שציפייה זו לא פסחה על יהדות מזרח אירופה,⁷ ובוודאי שהיא עומדת ברקע של גל העלייה הגדול מפולין.

ואכן, ידיעות על עלייה מפולין לקראת שנה זו התפרסמו בעיתונות הפולנית,⁸ ועדות מאלפת על כך נמסרה מפי הנוצרי ט' גרימשו: "האמונה בגאולת ישראל והציפייה הקרובה אליה היא אוניברסאלית בקרב היהודים ומימושה נראה קרוב. ציפייה זו אינה מיוחדת למקום מסוים או לארץ מסוימת אלא נפוצה בכל המזרח: באיזמיר ובקונסטנטינופול, במצרים, בסוריה, בארץ ישראל, בפולין ובגרמניה [...] תשע מאות יהודים פולניים ביקשו רשות מקיסר רוסיה לעלות לארץ ישראל [...] משאלה זו לא נתמלאה רק בגלל קשיים ביורוקראטיים".⁹ בעדות זו צוינה יוזמת עלייה פולנית שנכשלה, אבל ללא ספק אחרות הצליחו, וכפי שהעיד הכותב הן הקיפו לא רק את יהדות פולין אלא גם תפוצות רבות נוספות.¹⁰

בשנת 1840 שבו העות'מאנים לאחוז במושכות השלטון בעזרתן של מעצמות אירופה, ובהשפעתן הפוליטית והטכנולוגית הלכו גלי העלייה של יהודים לארץ ישראל והתעצמו.¹¹ גל משמעותי של חסידים יוצאי פולין הופיע בשערי ירושלים

- 5 צ' קובץ, "העלייה ממזרח אירופה לארץ ישראל באמצע המאה היי"ט", **קתדרה**, 9 (תשל"ט) (להלן: קובץ, **העלייה**), עמ' 193–204; צ' קרגילה, **היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי (1831–1840): דפוסי חברה וכלכלה**, תל אביב תש"נ (להלן: קרגילה, **היישוב היהודי**), עמ' 11–19.
- 6 מורגנשטרן, **משיחיות** (לעיל הערה 3), עמ' 13–93.
- 7 שם, **משיחיות**, עמ' 52–56.
- 8 ראו מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 72.
- 9 T. Grimshau, על פי מורגנשטרן, **משיחיות**, עמ' 65.
- 10 לדעת י' בן אריה הגידול הדמוגרפי באותה עת מתייחס בעיקר לעדה האשכנזית, י' בן אריה, **עיר בראי תקופה: ירושלים באמצע המאה התשע עשרה – העיר העתיקה**, ירושלים תשל"ז (להלן: בן אריה, **העיר העתיקה**), עמ' 307, אבל בוודאי שהשיפור הניכר במצב הפוליטי, הכלכלי והביטחוני הקרין על כל תושבי העיר ותרם גם לגידול הדמוגרפי של יהודים מבני עדות שונות. ראו קרגילה, **היישוב היהודי** (לעיל הערה 5), עמ' 38–39; מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 284–286.
- 11 קובץ, **העלייה** (לעיל הערה 5), עמ' 195–196.

בשנה זו: "עדת החסידים לכולל וואלין [מיוצאי פולין]: העדה הזאת התחלה להתישב בירושלים כעשרים שנה אחרי שנתישבו בה עדת הפרושים הי"ו. הראשון להעדה הזאת היה הרב הצדיק ר' אהרן משה מגזע צבי ז"ל מבראדי,¹² אשר בא לירושלים בשנת ת"ר [1840],¹³ ואליו נצמדו מתי מעט מילידי וואלין ויהיו לעדה. וישכרו להם בית קטן ויתפללו בו.¹⁴ בשנת תר"ב [1842] רבתה העדה הזאת, כי אחרי הרעש אשר עשה שמות בצפת ובערי הגליל [בשנת 1837], עלו רבים מילידי וואלין תושבי צפת ת"ו, ובראשם הרב הישיש ר' ישראל ב"ק [ה]מדפיס זצ"ל ירושלימה,¹⁵ ויהי כאשר קטן הביהמ"ד [הבית המדרש] האחד מהכיל את כל המקהלה [הקהל], ויעשו למו [להם] ביהמ"ד [בית המדרש] גם בחצר הר"י [הר' ישראל] ב"ק הנ"ז [הנוכר]."¹⁶

בין האשכנזים שעלו לירושלים בשנת 1845 נמנו שלושה אחים, שכיהנו בעברם במשרות דיינים ורבני ערים באירופה: ר' אשר לעמיל לוי (בכתיב המקורי: לעוו), שקודם בואו היה רב בגאלין, ר' נחום לוי, שקודם בואו היה רב בשאדיק (הוא אבי משפחת בהר"ן הירושלמית)¹⁷ וצעיר האחים ר' יעקב יהודא לייב לוי, שקודם בואו היה רב בשלשין.¹⁸ השלושה, שכונו 'הרבנים הצדיקים', בלטו בחברה האשכנזית הפרושית כפעילים בבית הדין של העדה, נקטו עמדות

- 12 פ' גרייבסקי, **זכרון לחובבים ראשונים**, א-ב, 1942–1993 (להלן: גרייבסקי, **זכרון**), עמ' 373–374); י' גליס, **מגדולי ירושלים**, ירושלים תשכ"ז, עמ' יז–כב.
- 13 באותה שנה קנה לו חלקת קבר במורדות הר הזיתים, "אצל זכריה הנביא" (ר' אהרן משה מגזע צבי, סדר צוואות, טשערנאוויץ 1857, דף א ע"ב). יש בכך כדי להעיד על כוונתו הבסיסית להשתקע בירושלים.
- 14 בית הכנסת נזכר לראשונה בשנת 1843 (J. Wilson, *The Lands of the Bible Visited and Described in an Extensive Journey Undertaken with Special Referance to the Promotion of Biblical Research and the Advancement of the Cause of Philantropy*, London 1847, pp. 453–459), ונדע בשם "כנסת ישראל" (קובץ מפקדי מונטיפיורי משנת 1855, כתי"י מונטיפיורי, המכון לתצלומי כתבי יד 531, הספרייה הלאומית). וראו בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 341.
- 15 ר' ישראל ב"ק, חסיד רוז'ין, היה מן הדמויות שבלטו בפעילותן להקמת בית הכנסת החסידי הגדול 'תפארת ישראל'. ראו י' פינקרפלד, **בתי הכנסיות בארץ ישראל מסוף תקופת הגאונים עד עליית החסידים**, ירושלים תשל"א, עמ' כח–ל; בן אריה, **העיר העתיקה**, עמ' 345–346.
- 16 שניאור זלמן בן מנחם מענדיל, **זכרון ירושלים**, ירושלים תרל"ו, דף ד ע"ב (להלן: **זכרון ירושלים**).
- 17 ראו מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 531, הערה 158.
- 18 גרייבסקי, **זכרון**, ב (לעיל הערה 12), עמ' 263–268.

שמרניות ובלתי מתפשרות בענייני הלכה והנהגת ציבור, והתנגדו בעוז להחדרת החינוך החדשני לירושלים.¹⁹

בשנת 1846 כתבה אליזבת פין, אשת הקונסול הבריטי בירושלים, הערכות שונות על גידול האוכלוסייה היהודית באותה עת. היא הצביעה על כך שרובם של היהודים האשכנזים בירושלים היו יוצאי רוסיה ופולין, ושלדעתה הסיבה להגירתם נעוצה ברדיפות שעברו עליהם בארצות מוצאם.²⁰

ייסוד 'כולל ורשה' בשנת 1848

בשנת 1848 הגיעו לפולין שני שד"רים ירושלמים, ר' דוד טביא ילין, מראשוני עולי פולין בירושלים ופעיל ציבורי,²¹ ור' יעקב יהודא לייב לוי שהוזכר לעיל.²² בפיהם היו טענות קשות על קיפוח הפולנים בכולל הליטאי: "העליה לעה"ק ירושלים מכל קצוי ארץ רוסיה הלכה הלוך וגדול, ובכללם עלו גם רבנים ומופלגי תורה ממדינת פולניא. ובהיות כי הממונים [של 'כולל הפרושים'] בירושלים וגם הגבאים [האחראים על מערך הגבייה] בוילנא לא שמו לב לתביעת הרבנים והנכבדים הפולנים, להעריכם ברשימת החלוקה והקדימה לפי ערכם ומעלתם בהתאמה לערך הרבנים והנכבדים הליטאים, למרות הכסף הרב הנשלח מפולניא ל[קופת הכולל ב]וילנא מדי שנה בשנה, נתאספו כל ילידי פולניא היושבים בירוש[לים] וישלחו לכל רבני ועשירי עריהם מכתבי תלונות ומחאות נמרצות על העול אשר עושים להם הממונים בירוש[לים] והגבאים בוילנא. אבל גם אחרי חליפות מכתבים ותלונות מהרבנים הפולנים נגד הגבאים בוילנא לא נענו להם אלה כפי רצונם ותביעתם".²³

בעקבות שני השליחים נזעק לוורשה ר' שמואל סלנט, רבם הנודע של 'הפרושים' בירושלים ומראשי הכולל, במטרה לסכל את היזמה, שאיימה לפגוע קשות בקופת 'כולל הפרושים'.²⁴ בין שני הצדדים התפתחה יריבות, ובמהלכה

- 19 מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 346–348; 355; 358–359; 364–371.
- 20 E.A. Finn, *Reminiscences of Mrs. Finn*, London 1929, p. 54. וראו קובץ, **העלייה** (לעיל הערה 5), עמ' 196.
- 21 ילין, **זכרונות לבן ירושלים**, ירושלים תרפ"ד (להלן: ילין, **זכרונות**), עמ' 6–8.
- 22 ראו מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 76.
- 23 ילין, **זכרונות** (לעיל הערה 21), עמ' 11. וראו מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 348–349.
- 24 מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 350–351.

נוסדה, כפי הנראה, קופת 'כולל ורשה':²⁵ "אז החליטו רבני פולניא להפרד מווילנא וליסד כולל בפני עצמם לאנשי מדינתם. וימסרו את ההנהלה והגבאות הראשית לנכבדי ורבני עיר ווארשא. ובכן נהיה כולל חדש הנקרא 'כולל ווארשא'".²⁶ כך בא אל קצו שיתוף הפעולה בין 'כולל הפרושים' ליוצאי פולין בירושלים.²⁷

לדברי ר' יהושע ילין שם, נמנה אביו, ר' דוד טביא ילין, בין מקימי קופת הכולל ומנהליה, ביחד עם ר' מרדכי מאיר מביאלא, שהיה כנראה 'מתנגד', ור' ברוך וולף החסיד. על כל פנים, גם 'הרבנים הצדיקים' פעלו נמרצות למטרה זו, וכאשר שהה ר' יעקב יהודא לייב לוי בפולין, זכה בברכתם של רבני החסידים, ובהם האדמו"ר מללוב, ר' משה בידרמן,²⁸ שבעניינו נדון להלן. על אף היריבות המסורתית, הקשר בין חסידים למתנגדים ושיתוף הפעולה ביניהם אפיין את קהילות היהודים בוורשה,²⁹ וככל הנראה עמד בבסיס היחסים של יוצאייהן בירושלים.³⁰

לייסודו של 'כולל ורשה' הייתה השפעה מכרעת על תולדות היישוב היהודי בירושלים, כפי שהטעים א' מורגנשטרן:

הקמת 'כולל ורשה' מציינת את פתיחתו של פרק חדש בתולדות היישוב היהודי האשכנזי בארץ ישראל. עם הקמתו של כולל המזוהה בשמו על פי ציון גיאוגרפי, מתחיל תהליך בלתי הפיך וצפוי מראש של פילוג חברתי ופיצול ארגוני על פי זהות גיאוגרפית של ערי המוצא של העולים. הכוללים הוותיקים, שזוהו בעבר על פי מנהגיהם הייחודיים או על פי

- 25 מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 76–78; 351. הסכסוך בין נציגיהם של יוצאי פולין לפרושים בוורשה הוביל למלשינויות ולהתערבות רשויות החוק הוורשאיות. הן חקרו את התנהלות העברת הכספים לארץ ישראל, ולאחר שמצאו בה פגמים רבים אסרו לחלוטין בשנת 1853 העברת כספים נוספים (שם, עמ' 79–81).
- 26 ילין, **זכרונות** (לעיל הערה 21), עמ' 11.
- 27 ראו מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 346; 348–352.
- 28 מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 350. וראו מ"י וויינשטאק, **פרי קודש הילולים**: דברי ימיהם של הצדיקים הקדושים מאורי העולם רבנו דוד מלעלוב זיע"א ורבנו רבנו משה מלעלוב זיע"א, בתוך: הנ"ל, **תולדות בית לעלוב**, ירושלים תשס"ד, עמ' קד–קה (להלן: ויינשטוק, **פרי קודש הילולים**).
- 29 ראו א' רובינשטיין, "חסידות וחסידים בוארשא", **סיני**, עא (תשל"ד) (להלן: רובינשטיין, **חסידות**), עמ' סג–פד.
- 30 ראו מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 71–73; 76–78; 348.

האינדאולוגיה המשיחית שדבקו בה, מאבדים מהשפעתם ומכוחם הארגוני וחווים תהליך של התפוררות ארגונית וחברתית.³¹ ואכן, אחרי ייסודו של 'כולל ורשה' התפלגה החברה האשכנזית בירושלים לכוללים רבים.³²

התחזקות 'כולל ורשה' והתבססותו בשנות החמישים של המאה התשע עשרה

בשנת 1850 עלה לירושלים האדמו"ר מללוב, ר' משה (ימשה'לי) בידרמן.³³ דמותו הייתה מרכזית ובולטת, והוא הספיק לפעול לביסוס פעילותם הציבורית של יוצאי פולין בעיר, אך נפטר 74 ימים בלבד לאחר שהתיישב בה.³⁴ בשנת 1853 העריך ויליאם הנרי ברטלט שמתוך כ-11,000 היהודים שחיים בירושלים מגיע מספרם של יוצאי גרמניה ופולין לכ-4,000.³⁵ באותה שנה נמסר על בית כנסת עצמאי של יהודי ורשה.³⁶ ככל הנראה הכוונה היא לבית הכנסת 'בית משה', שבשנת 1855 נכתב שלא היה לו מקום קבוע ונדד בין בתים מושכרים.³⁷ באותה עת כבר הייתה ליוצאי פולין ישיבה שפעלה בבית פרטי.³⁸ אולי מצביעות הידיעות הללו על פעולותיו הראשונות של 'כולל ורשה' להקמת מוסדות ציבוריים, עבור צורכי הקהילה שמנתה במחצית שנות החמישים 150 איש³⁹ והייתה במגמת צמיחה מתמשכת.⁴⁰

- 31 מורגנשטרן, **השיבה לירושלים** (לעיל הערה 4), עמ' 352.
- 32 בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 333–335.
- 33 לפי מסורת חסידות ללוב לא נתן לו אביו ירושה משום שיעד לו להתיישב בירושלים.
- 34 נפטר ביום י"ג בטבת תרי"א (18.12.1850) ונטמן בהר הזיתים (גרייבסקי, **זכרון**, ב, לעיל הערה 12), עמ' 405. וראו וינשטוק, **פרי קודש הילולים** (לעיל הערה 28), עמ' פד–קלד.
- 35 מ' איש שלום, **מסעי נוצרים לארץ ישראל**, תל אביב תשכ"ו, עמ' 614. וראו קובץ, **העלייה** (לעיל הערה 5), עמ' 196–197.
- 36 H. Peterman, *Reisen im Orient*, Leipzig 1860–1861. וראו בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 341.
- 37 קובץ מפקדי מונטיפיורי משנת 1855, כתב יד מונטיפיורי, המכון לתצלומי כתבי יד 549, הספרייה הלאומית, עמ' ה.
- 38 שם, שם.
- 39 ל"א פרנקל, **ירושלימה: ספר המסע לארצות איזא הקטנה, סיריען ולאדמת הקודש**, וויען 1860 (להלן: פרנקל, **ירושלימה**), עמ' 178.
- 40 קובץ, **העלייה** (לעיל הערה 5), עמ' 197–200.

בשנת 1859 עלה מפולין לירושלים ר' מאיר אוירבך, 'הרב מקאליש', רב מוכר וידוע קודם בואו לעיר, ולאחר מכן ממנהיגיה הבולטים של ירושלים.⁴¹ כפי שנראה להלן, דמותו הייתה מזוהה עם אחד ממרכזי הכולל בעיר. בשנות החמישים נמשך בקצב מהיר הגידול הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית בכלל והאשכנזית בפרט.⁴² יש להניח שעלייתן של דמויות מופת פולניות, כגון אלו של האדמו"ר מללוב בראשית שנות החמישים ושל 'הרב מקאליש' באחריתן, תרמו להתחזקותה הדמוגרפית של קהילתם.

צמיחת מוסדות חסידיים ו'מתנגדיים' של 'כולל ורשה' בשנות השישים והשבעים של המאה התשע עשרה

ר' מאיר אוירבך התיישב בדרום הרובע היהודי, בחצר שנשאה את שמו.⁴³ בשנת 1861 פעל לייסוד בית כנסת במקום,⁴⁴ ובתוך זמן לא רב הוציא את הרעיון לפועל. הצורך בבית כנסת מרכזי לקהילה הפולנית נבע בוודאי מגידולה שלא פסק גם בשנות השישים,⁴⁵ אבל ראוי לציין שהפעילות לייסודו התנהלה במקביל לייסוד 'החורבה',⁴⁶ בית הכנסת המרכזי של עדת הפרושים הליטאים, שכאמור הייתה יריבתה הוותיקה של עדת הפרושים הפולנים.

41 ראו גרייבסקי, זכרון, ב (לעיל הערה 12), עמ' 255–257.

42 בן אריה, העיר העתיקה (לעיל הערה 10), עמ' 312–316.

43 גרייבסקי, זכרון, ב (לעיל הערה 12), עמ' 255–257; א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים (מהדורת א' ריבלין), א–ג, ירושלים תרפ"ח–תר"צ, עמ' 269 (להלן: פרומקין, חכמי ירושלים). באותה עת נחשב ייסוד חצר בעיר העתיקה למפעל הדורש תמיכה רבה: "משל הערבי: הבונה חצר בירושלם, אם אחרים לא יתנו לו ידים יראה אם יש לו כסף מלא חפנים" (י' בריל, "טירקויא", המגיד, 12.12.1860).

44 "בקרב אנשי כולל ווארשא השתולים בחצרות ה' לתורה ועבודה פה עה"ק רוח תקוה תפעם, כי ימלא ד' בידם להאחז בתוככי ירושלם, להיות להם ולאחיהם המחזיקים אותם יד ושם טוב גם בחומותיו, ועם לבבם לקנות חצר רחבת ידים לתפלה ולתעודה ולישיבת זקני ת"ח [תלמידי חכמים]. אחשבה כי תועלתם לא תמשך, כי הרב הגאון כו' כמו"ה מאיר אוירבאך נ"י האבדק"ק [האב בית דין דקהלת קודש] קאליש לקח לו המצוה הזאת למנה, והוא עורר את כבוד מחותנו הגביר היקר הרבני המופלג מו"ה אביגדור יאקובאוויטש מעיר זאלשין, ליעץ נדיבות לאביו הגביר הנכבד והישיש איש אמונים אפרתי מ' יעקב קאפיל, אשר בהשאיר אחריו ברכה למשמרת מצוה לדורות יעלה גם ירושלם על לבבו" ("אזיען: אחי אמת אוהב תוכחה שומר אהבה", המגיד, 10.7.1861, עמ' 4).

45 Ch. Warren, Underground Jerusalem, London 1876, pp. 356–357; 493. וראו בן אריה, העיר העתיקה (לעיל הערה 10), עמ' 316–317; 318.

46 ראו א' מורגנשטרן, "בניין החורבה אתחלתא דגאולה: מחידוש היישוב האשכנזי בירושלים עד לחנוכת בית הכנסת 1816–1864", ר' גפני ואחרים (עורכים), החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים, ירושלים תש"ע, עמ' 83–102.

בית הכנסת הוורשאי שכן בקומתו העליונה של המבנה המזוהה כיום עם ישיבת 'אדרת אליהו' (ברחוב התופים). החזית הדרומית של המבנה צופה אל מגרש החנייה של הרובע היהודי, וקומתו התחתונה שימשה למגורים.⁴⁷ ככל הנראה זהו בית הכנסת שזכה בשנת 1867 בתרומת טס כסף לספר תורה מאת ר' דוד כהן מוורשה:

נדבה מר' דוד כהן מווארשא לארץ הקדושה בחודש אביב תרכ"ז לפ"ק
[לפרט קטן]

שמו של 'הרב מקאליש' דבק בחצר זו, כמוכח ממקורות התקופה,⁴⁸ ומרושמי דמותו הקדומה של הרובע היהודי בדור שלאחר מלחמת ששת הימים.⁴⁹ אף על פי כן, היא נודעה גם כ"חצר כולל ורשה",⁵⁰ שכן המוסדות שפעלו בה והמגורים בתוכה השתייכו לכולל זה.

עד המחצית הראשונה של שנות השישים פעלו כבר ב'כולל ורשה' מסגרות מסוימות ללימוד תורה,⁵¹ אבל הבולטת ביותר הייתה הישיבה שהוקמה ביזמת ר' מאיר אוירבך, ובתוך בית הכנסת שייסד.⁵² ישיבה זו נוסדה בשנת 1868⁵³

- 47 ריאיון עם נחמן בורשטיין, ספטמבר 2010 (להלן: בורשטיין).
- 48 למשל בשנת 1882 תיאר א"מ לונץ את מקומה של ישיבת הרב מקאליש ביחירת אל מסלח, כינוי ידוע לאזור שער ציון (A.M. Luncz, "Die Synagogen Jerusalem", A.M. Luncz (ed.), Jerusalem, Wien 1882, p. 22). לונץ שב וזיהה מיקום זה בראשית המאה הכי. א"מ לונץ, בתי הכנסיות והמדרשות של כל העדות השונות בירושלים ת"ו, מקומם זמן התיסדותם קורותיהם ומנהגיהם, "לוח ארץ ישראל, יד (תרס"ט), עמ' 3–21 (להלן: לונץ, **בתי הכנסיות**). והשוו ב' יאדלר, **בטוב ירושלים**, בני ברק תשכ"ז, עמ' שלו-שלט; גרייבסקי, **זכרון**, ב (לעיל הערה 12), עמ' 258.
- 49 למשל א' ביר, **ירושלים וסביבותיה**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 26–27, סימון מ במפה; מפת המושל, סימון 43; ר' יזרעאל, **הרובע היהודי במלחמת העצמאות**, ירושלים תשנ"ג (להלן: יזרעאל, **הרובע היהודי**), מפה בין עמ' 64–65; מפת מורה דרך, סימון 28.
- 50 למשל פרס, **מחקרים**, עמ' 103. החצר כונתה גם 'חצר קאנפינא' ('שלום ירושלים', חבצלת, 12.7.1872). משמעות כינוי זה לא ברורה.
- 51 "גם כולל אנשי ווארשא יש להם בתי מדרשות וישיבות, יושבים ולומדים בהם יומם ולילה" (מי ריישר, **שערי ירושלים**, 1866 Lemberg, דף לג ע"א).
- 52 ישיבות רבות בירושלים העתיקה פעלו בתחומיהם של בתי כנסת: "מבלעדי בית הכנסת הראשי אשר לאשכנזים [החורבה], נמצאו עוד בתי מדרש לישיבות, המחוברים עם בתי תפלה, אשר במו יהגו הגדולים בתלמוד, ושם נדברו ההוגים איש אל רעהו לצרף כבוד סיגי כל דין ודין במצרף הבחינה להבינו" (פרנקל, **ירושלימה**, עמ' 180). וראו א' דודסון, "יושוקדים על לימודם: ישיבת עץ חיים ומסגרות לימוד תורה בחצר החורבה בשלהי התקופה העות'מאנית", ר' גפני ואחרים (עורכים), **החורבה: שש מאות שנים של התישבות יהודית בירושלים**, ירושלים תש"ע (להלן: דודסון, **עץ חיים**), עמ' 133–147.

והייתה מזוהה עם דמותו של 'הרב מקאליש', כמו גם עם 'כולל ורשה'.⁵⁴ היא נקראה 'אמרי בינה', על שם חיבורו של ר' מאיר אוירבך, וגם 'אוהל יעקב', על שם הנדבן יעקב קאפיל מזאלישין (פולין), מחותנו של הרב אוירבך, שהרים תרומה על סך 5,000 רובל לשם ייסודה.⁵⁵

שמה של ישיבת 'אוהל יעקב', שכאמור תפקדה בבית הכנסת, הונצח כשנה לאחר ייסודה, בשנת 1869, בתרומת טס כסף לספר תורה:

ז"נ [זכר נשמת] האשה מרים חיה בת ר' יצחק ז"ל

מק"ק [מקהל קודש] מעזריטש יע"א [יכוונה עליון אמן] נפטרה יום ב' ד' שבט

תרכ"ט תהי נצבה"ה לבה"מ [לבית המדרש] אהל יעקב

ולהזכירה לברכה ולתפילה כל שנה

בהזכ"נ [בהזכרת נשמות] וביום היא"ץ [היארציט (יום השנה לפטירה)]

התורמת מרים חיה הייתה בת מזריטש, ככל הנראה היא מיינדזיץ פודלסקי, יישוב ממזרח לוורשה, שזה היה כינויו היידישאי.⁵⁶ תרומתה היא ביטוי לאמונה בתועלת שתפיק מכך לאחר מותה, וכמותה נהגו נשים רבות אחרות.⁵⁷ תרומה זו, בדומה לזו של ר' דוד כהן מוורשה שנזכר לעיל, מצטרפת לעדויות על זיקתם של יהודי הפזורה הפולנית לקהילה בירושלים.

כשלוש שנים אחרי חנוכת הישיבה הועברו למבנה תרומות נוספות מר' דוד

הכהן מוורשה:

הכתר תורה הזו נדבת הנגיד המפורסם מו' דוד בן אפרים פישל הכהן

עם אשתו הצנועה מ[רת] רחל ת[חיה] בת הרב מו"ה יצחק זצ"ל

נ"י [נרה יאיר] תרכ"ה לפ"ק [לפרט קטן]

נדבת לארץ הקדושה מ"ר דוד כהן ואשתו שיינה רחל מווארשא שנת תרל"א

ועשו לו זר זהב סביב שנת תרכ"ה לפ"ק

53 נ"ד פריימאן, **ספר הזכרון הירושלמי**, ירושלים תרע"ג (להלן: פריימאן, **ספר הזכרון**), עמ' 83.

54 למשל "ביהמ"ד [=בית המדרש] של כולל ווארשויא", **זכרון ירושלים**, דף ד ע"ב.

55 "אזיען: אחי אמת אוהב תוכחה שומר אהבה", **המגיד**, 10.7.1861; "שלום ירושלים", **חבצלת**, 12.7.1872.

56 להבדיל ממזיריצי האוקראינית, שגם בה היה יישוב יהודי שנקרא ביידיש מזריטש (או מזריטש גדול).

57 לדוגמה נזכיר את בילא ווינטר שנדבה "ספר תורה מעוטרת בכלי קדש לבית הכנסת של עדת כולל ווארשא יצ"ו" (פי גרייבסקי, **בנות ציון וירושלים**, ירושלים תש"ס, עמ' 339). נוהג זה מוכר ורווח מאוד, ולא ייחד רק את 'כולל ורשה'.

כתר התורה הוקדש אפוא בידי ר' דוד כהן ואשתו שיינה רחל. את כפל התאריכים ניתן להסביר כך: החפץ הוקדש בשנת תרכ"ה (1865) לבית כנסת כלשהו, ככל הנראה בוורשה. כעבור כשש שנים, בשנת תרל"א (1871) הוחלט להעבירו לירושלים, ולהמירו לינדבת לארץ הקדושה.

בהזדמנות זו העבירו בני הזוג טס כסף, שאף הוא הוקדש לראשונה בשנת 1865, ועתה הוקדש לירושלים:

נדבה לארץ הקדושה מ"ר דוד כהן ואשתו שיינה רחל מווארשא שנת תרל"א
נדבה מאת ה"ה הנגיד מה דוד ב"ר אפרים הכהן וזוגתו הצנועה שיינה רחל
תחי' [ה] תרכ"ה

גם במקרה זה משקפת השורה הראשונה את התרומה הראשונה, והשורה השנייה את המרת ייעודה לירושלים. כפי שראינו לעיל, כבר ארבע שנים קודם לכן הקדישו דוד ושיינה רחל כהן טס כסף לקהילת הוורשאים בירושלים. מלבד כל אלה, הקדישו אצבע לקריאה בתורה:

נדבה
לארץ הקדושה
מ"ר דוד כהן
ואשתו
שיינה רחל
מווארשא

שמה של ישיבת 'אוהל יעקב' נזכר שוב בהקדשה על כתר תורה, ללא ציון תאריך:

מ"נ [מנחה נדבת] המנוח מו"ה יעקב ב"ר מאיר ז"ל
שמש מבהמ"ד [מבית המדרש] אהל יעקב שלק"ק [של קהל קדוש] פרוסים
[פרושים] היו [ה' ישמרם וינצרום]

'פרושים' היה כינויים של האשכנזים שאינם חסידים ('המתנגדים'), ומכאן משתמע ש'אוהל יעקב' היה בית הכנסת שלהם ביכולל ורשה. אם כן, היכן התפללו ולמדו החסידים מכולל זה?

בשנת 1868, בפרק זמן המקביל לייסוד ישיבת 'הרב מקאליש', נוסד בצפון הרובע היהודי הווארשעווער שול, ⁵⁸ כלומר 'בית הכנסת הוורשאי', שכנראה יועד לעדת החסידים ביכולל ורשה' (בימינו: במקומו של בית מגורים ברחוב

58 בורשטיין, מורה דרך למקומות הקדושים, ירושלים תשל"ו (להלן: מורה דרך), עמ' 5.

פלוגת הכותל 13⁵⁹).⁶⁰ בדומה לאחותה ה'פרושית' פעלה בחצר גם ישיבה שנקראה 'בית דוד', על שם הנדבן ר' דוד רייז ינובר,⁶¹ וגם 'אוהל משה', על שם האדמו"ר ר' משה מלעלוב, שכאמור נפטר בירושלים כשבע עשרה שנה קודם לכן. הדמות הדומיננטית בחצר הייתה זו של נכדו, ר' דוד (דוד'ל) בידרמן.⁶² במתחם הוכשרו גם ארבעה עשר חדרים לדיוור, והוא כלל חצר פנימית רבועה וגזוזטרה שהשקיפה על החצר מקומתו העליונה.⁶³ גם חצר זו הוקדשה ליכולל ורשה' הודות לתרומות של יהודים פולנים.⁶⁴ הישיבה התקיימה לפחות עד אמצע שנות השבעים.⁶⁵

מלבד חצר זו עמדה לרשותם של החסידים הוורשאים חצר נוספת שנוסדה במועד לא ידוע. מיקומה היה במרכז הרובע היהודי (בימינו: באזור מגורים שממזרח לכיכר 'החורבה', ממערב ל'חצר הקראים' ומצפון לישיבת 'הכותל'), ונכללו בה תשעה חדרים עליים, חמישה תחתיים ובית כנסת,⁶⁶ שבו התפללו

- 59 חצר זו נזכרת ברישום פנקסי השומה המנדטוריים בשנים 1940–1941, בגוש 836 חלקה 42 (שומה, עמ' 189). החצר צוינה גם במפות ששורטטו בתקופה שקדמה לנפילת הרובע במלחמת הקוממיות (מפת הלפרין), ולאחר שחרור העיר העתיקה במלחמת ששת הימים (ביר, **ירושלים וסביבותיה**, עמ' 26–27, סימון מה; מפת המושל, סימון 12). יצוין שבחצר זו הייתה אחת מעמדות המגינים על הרובע היהודי קודם לנפילתו, וכינויה היה 'עמדת ורשה' (לירון, ירושלים העתיקה, עמ' 51; יזרעאל, **הרובע היהודי** [לעיל הערה 49], עמ' 88). עמדה זו ניצבה על קו ההפרדה בין האזור היהודי לאזור הערבי, ומולה הייתה עמדה ערבית שכונתה 'עמדת ורשה הערבית' (בימינו, במקומו של בית המגורים בפינת הרחובות פלוגת הכותל והביכורים) (שם, שם).
- 60 **זכרון ירושלים**, דף ד ע"ב; לונץ, בתי הכנסיות, עמ' 18. וראו י' שפירא, **ירושלים העיר העתיקה: תולדות והווי**, ירושלים תש"ח, (להלן: שפירא, **העיר העתיקה**), עמ' 53.
- 61 י' פרס, **מחקרים בידיעת הארץ וטופוגרפיה מקראית**, ירושלים תשכ"א (להלן: פרס, **מחקרים**), עמ' 416. וראו בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 416.
- 62 וינשטוק, **תפארת בית דוד**, עמ' קכח–קלו.
- 63 א' לירון (אלטשולר), **ירושלים העתיקה במצור ובקרב**, תל אביב 1975 (להלן: לירון, **ירושלים העתיקה**), עמ' 51.
- 64 בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 416.
- 65 במקביל לפריחת הישיבה ה'פרושית' של יוצאי פולין שגשגה גם זו החסידיית. בישיבת 'אוהל משה' נמנו בשנת 1875 כשלושים בחורים (מפקד כולל אשכנזים פרושים בירושלים תרל"ה, כתב יד מונטיפיורי, המכון לתצלומי כתבי יד 549, הספרייה הלאומית, דף ה ע"א–ע"ב). על פי מקור זה, למדו בישיבה חסידים ומתנגדים יחדיו.
- 66 שומה, גוש 833 חלקה 61.

הרבנים לבית בידרמן.⁶⁷ גם מתחם זה הוגדר כ'הקדש',⁶⁸ ומסתבר שהוקדש על שם 'כולל ורשה'.⁶⁹

בית הכנסת והישיבות ב'חצר הרב מקאליש' בשנות השבעים והשמונים של המאה התשע עשרה

בשנות השבעים של המאה התשע עשרה חל גידול נוסף באוכלוסיית היהודים בירושלים בכלל, ושל יוצאי פולין בפרט,⁷⁰ ובשנות השמונים נמשכה והתעצמה התנופה הדמוגרפית.⁷¹

בתקופה זו רבו מאוד מסגרות הלימוד והישיבות בתוככי ירושלים,⁷² במקרים רבים על רקע תרומה שיועדה לכך.⁷³ לשם 'ישיבה' היו ראויות גם מסגרות לימוד שנועדו למספר מצומצם מאוד של לומדים,⁷⁴ אבל הישיבה של

67 בית הכנסת כונה 'בית הכנסת של ר' שמעילה' על שם ר' שמעון (ב"ר דוד) בידרמן (בורשטיין), או 'ביהכ"נ בידרמן' (מפת המושל, סימון 48).

68 שומה, גוש 833 חלקה 61.

69 פרס, **מחקרים** (לעיל הערה 61), עמ' 104. והשוו י"ש בלוי, יושבת ציון, בתוך: מ' בלוי, על חומות ירושלים, בני ברק תשכ"ח (להלן: בלוי, **יושבת ציון**), עמ' רמה.

70 ב' גת, **היישוב היהודי בארץ ישראל**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 119-120; בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 317; 318; 395-397.

71 אי"מ לונץ, מורה דרך בא"י וסוריה, ירושלים תרנ"א (להלן: לונץ, **מורה דרך**), עמ' 103; "מודעות: מודעה רבה ובקשה", המגיד, 29.10.1886. וראו בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 397-398. על אף שהקשר לענייננו איננו הכרחי, יש לציין את ר' שמואל מוהליבר, מגדולי חכמי ליטא ופולין, שייסד בראשית שנות השמונים את תנועת 'בני ציון', אחד הארגונים הראשונים של תנועת 'חיבת ציון', ואת קבוצת 'חובבי ציון' הראשונה בורשה (ראו א' שויביץ, **פעילותו הציבורית והלאומית של הרב שמואל מוהליבר בשנים תרמ"ב-תרנ"ח 1882-1898**, רמת גן תשמ"ז). תנועות אלה עמדו בבסיס התארגנויות המוניות לעלייה מפולין לארץ ישראל: "[...] נוסדה בווארשא חבורה אחרת מן אנשים החפצים לעלות לא"י וכספם בידם. כל חבר נותן סך אלף רוי"כ [רובל כסף] לע"ע [לעת עתה] לקנות אדמה באה"ק [בארץ הקודש], ואחדים מהחברים יעתיקו מושבם לאחוזתם עוד בקץ הזה. ואחרי שתתכונן האחווה כראוי (במשך שנתים ימים) אז ילכו כל החברים ויאחזו שמה אי"ה, כי כולם עשירים ואין בידם לעזוב עסקיהם כרגע. בין החברים ההם נמנה גם הרב הגאון מהרש"מ [ר' שמואל מוהליבר] הני"ל, שגם הוא נתן אלף רוי"כ לקנות לו אחוזתו בארץ אבותינו" ('לישוב ארץ ישראל', **המגיד**, 26.4.1882).

72 "ואלו הם בתי מדרשות כלליות, מלבד כמה וכמה מדרשות פרטיים, שכמה רבנים שיש להם בית המדרש בפני עצמו" (מפקד הספרדים בירושלים תרל"ה, כת"י מונטיפיורי, המכון לתצלומי כתבי יד 540, הספרייה הלאומית, עמ' F).

73 "רובן נוסדו במקסת כסף מתושבי ארצות אחרות, והנשך נתן לחכמים האלה, ההוגים בתלמוד ומתפללים בעד המינסד" (פרנקל, **ירושלימה**, עמ' 173).

74 ראו דודסון, **עץ חיים** (לעיל הערה 52), עמ' 133.

'הרב מקאלישי' לא דמתה להן. מבנה הישיבה היה מרווח ומכובד ובין כתליו נמצאו לומדים רבים, כפי שנמסר בשנת 1872: "והנהו בנין מפואר בתכלית היופי והשלמות, ובו יתפללו בני כולל ווארשא הפרושים,⁷⁵ ות"יח [ותלמידי חכמים] יהגו בו בתורת ה' יומם ולילה, והרב הגאון [ר' מאיר אורבך] הנ"ל יתמכם כפי יכלתו, למען יהיו פנוים לעבודת ה' ולתורתו",⁷⁶ ובשנת 1875 נכתב: "ולומדים בו ברבים וביחידות".⁷⁷ ר' משה נחמיה כהנוב מחסלביץ', ראש ישיבת 'עץ חיים' במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, תיאר את הישיבה כך: "בית המדרש מכולל ווארשא [...] ונקרא בשם אהל יעקב, הוא בית נכון בתוך חצר גדול, הנועד למושב גדולי הרבנים ותלמידי חכמים, אנשי ארץ מולדתם".⁷⁸ ר' מאיר אורבך עמד במרכז החצר והישיבה עד לפטירתו ביום ה' באייר תרל"ח (8.5.1878).⁷⁹

בשנת 1885 נוסדה ביחצר הרב מקאלישי ישיבת 'בית מאיר' שבה ישבו תשעה תלמידי חכמים נבחרים, "הלומדים בצותא חדא [יחדיו] בכל יום שני שעורים קבועים, שיעור עיון בגפ"ת [בגמרא, פירוש (רש"י ו)תוספות], ואו"ח [וחלק] אורח חיים (מתוך שולחן ערוך לר' יוסף קארו, עם נושאי כליו) [טורי זהב (ו)]מגן אברהם".⁸⁰ הישיבה נוסדה בידי ר' מנחם נתן נטע אורבך, נכדו של 'הרב מקאלישי', ונקראה על שם ר' מאיר אורבך.⁸¹ בראש הישיבה עמד ר' ישראל יעקב הלוי (סג"ל) שהיה בעברו רב בפלונסק.⁸²

בשנת 1887 תואר מבנה הישיבה: "והבית יפה עד מאד, חלונותיו שקופים להררי ציון וירושלים, ובשיא תפארתו ירהיב עין רואיו".⁸³ כעבור כשנה נקראה הישיבה 'בית מאיר ובית יעקב' ומספר תלמידיה גדל: "ולעת עתה נאספו שמה

75 זוהי עדות נוספת לכך שחצר 'הרב מקאלישי' שימשה את 'המתנגדים' ביכולל ורשה.

76 "שלום ירושלים", **חבצלת**, ו' בתמוז תרל"ב (12.7.1872).

77 מפקד כולל אשכנזים פרושים בירושלים תרל"ה, כתב יד מונטיפיורי, המכון לתצלומי כתבי יד 549, הספרייה הלאומית, דף ג ע"ב.

78 מ"נ כהניו, שאלו שלום ירושלים, ירושלים תשכ"ט (להלן: כהניו, **שאלו**), עמ' נה. תיאור זה הועתק, ככל הנראה, מאוחר יותר בידי י"ש בלוי (בלוי, **יושבת ציון**, עמ' רמד).

79 "קנת ציון", **הלבנון**, 6.6.1878.

80 חי' צוקער (ואחרים), "מודעה ובקשה", **חבצלת**, 27.5.1887.

81 שם.

82 א', "ירושלים", **חבצלת**, 1.7.1887; ד' בוימגארטען, "איזען: הצופה פני ירושלים", **המגייד**, 12.4.1888.

83 "גאלדמאן, "השקפה כללית על מצב ב"י באה"ק ועל קורות ישוב הארץ בעבר ובהווה", **האסיף**, ג (תרמ"ז), עמ' 79.

שלשים ת"ח [תלמידי חכמים] הראוים להגיע למדרגה, שתצא מהם הוראה לישראל, וקבענו להם שעורים תמידין כסדרן [קבועים] מדי יום ביומו".⁸⁴ באותו פרק זמן יצא שליח מטעם הישיבה לאסוף למענה תרומות באנגליה, ועורר שם חשד שמא המוסד שבשמו נשלח הוא פיקטיבי. התגובה לכך פורסמה בעיתון 'המגיד':

ע"כ [על כן] הנני בזה להודיע למען האמת, כי אמנם ישנה בעירנו במציאות ישיבה בשם 'בית מאיר' ו'בית יעקב', בבית המדרש 'אהלי יעקב' אשר לכולל ווארשא, ובה יהגו בתורה כחמשים ת"ח [תלמידי חכמים] אשר תורתם אומנתם, ובעיני ראיתי את ספר התקנות הטובות אשר להישיבה הזאת [...] כן יעידו על מציאותה רבים מגדולי הת"ח מעירנו אשר היו על סעודת מצוה בהישיבה הנז' [כרת], בהשלימם שלש מסכתות.⁸⁵

ספק רב אם שליחותו הצליחה, שכן חודשים ספורים לאחר מכן מושכנה חצר הכולל והיה צורך בתרומה מיוחדת לפדיונה.⁸⁶ ביום י"א באלול תרמ"ט (18.8.1888) נפטר ר' יעקב יהודא לייב לוי, שהיה כאמור מפעיליו הבולטים של 'כולל ורשה'. שמו הונצח בבית הכנסת 'אוהל יעקב' בידי בנו, ר' אשר אליעזר, שהקדיש לזכר הוריו טס כסף לספר תורה:⁸⁷

לזכרון בהיכל ה' נדבתי
אשר אליעזר לעווי
ואשתו אסתר בת הר"ז
לעווי ז"ל

לנר"ן [לנפש רוח נשמה] א"א [אדוני אבני] הרב יעקב
יהודא ליב ואמי מ' [רת] רחל
ז"ל ע"ה

בנו הנוסף, ר' אהרן, נמנה באותה עת עם ראשי ישיבת 'אוהל יעקב' וגבאיה.⁸⁸ אחרי מות אביו פנה לתומכי הישיבה בתפוצות בבקשה שלא יעצרו את תמיכתם

84 י"י סג"ל (ואחרים), "קול קורא לעזרה", **חבצלת**, 25.4.1888.

85 ד' בוימגארטען, "איזען: הצופה פני ירושלים", **המגיד**, 12.4.1888.

86 אי"ד ג"כ, "מכתבים להעורך", **המגיד**, 27.7.1888.

87 ר' אשר אליעזר לעווי עשה להנצחת אביו גם בהדפסת ספרו 'בית לאבות' בירושלים בשנת תרס"ה (י"י"ל לעווי, **בית לאבות**, ירושלים תרס"ה). וראו גרייבסקי, **זכרון**, ב, עמ' 267.

88 ד' בוימגארטען, "איזען: הצופה פני ירושלים", **המגיד**, 12.4.1888.

"ויהיו בטוחים שהבן ימלא מקום אביו כראוי, ויתנהג בצדק ובמישור כמקדם".⁸⁹

ייסוד תלמוד תורה ושיבת 'חיי עולם' בשנת 1886 על ידי מנהיגי 'כולל ורשה'
 בקיץ תרמ"ו (1886) ביקרו בירושלים שניים מגדולי החכמים בפולין, ר' ישראל יהושע טרונק מקוטנא וחתנו ר' חיים אליעזר וואקס. האחרון החליף את ר' מאיר אורבך ברבנות קאליש, היה מעורב מאוד בצרכי היישוב בארץ ישראל, ופעל כ"גזבר ואמרכל דערי פולין בכוללנו".⁹⁰ ביקורם הותיר רושם ציבורי עז, ובמהלכו פעלו לייסוד הישיבה המרכזית לחסידים 'חיי עולם'.⁹¹ בייסודה של הישיבה היו מעורבים מנהיגי הירושלמים ר' יעקב יהודא לייב לוי⁹² ור' דוד (ב"ר אלעזר מנחם מנדל ב"ר משה)⁹³ בידרמן.⁹⁴

בתום חודשים אחדים, שבהם התנהלו הלימודים במבנים שכורים שונים ומפוזרים, נרכש מבנה ברחוב חברון (רחוב מעלה חלדייה), בדרום הרובע המוסלמי. הרכישה התאפשרה הודות לתרומתו של ר' פנחס אהרן נימינסקי, שעלה מאומן לירושלים כשנתיים קודם לכן. אלא שבכך לא היה די, וכעבור כמה חודשים נוספים, בשנת 1888, הוקדשה⁹⁵ בכספי אותו נדבן 'חצר גדולה ורחבת ידים',⁹⁶ סמוך לאותו מקום. בניין נוסף ששימש את הישיבה מימיה הראשונים, אף הוא קניין כספו של נימינסקי, היה במזרח הרובע היהודי (בימינו: בתחום שיבת 'אש תורה', מצפון לרחבת התצפית ע"ש רבינוביץ' ברחוב מעלות ר')

- 89 צ' טיעטץ, "מות ישרים", **המגיד**, 24.10.1889.
- 90 "מודעות: מודעה רבה ובקשה", 29.10.1886. וראו י"ד בית הלוי, **תולדות רבי חיים אלעזר וואקס**, תל אביב תש"י.
- 91 גרייבסקי, **זכרון**, א (לעיל הערה 12), עמ' 435; בן אריה, **העיר העתיקה**, עמ' 412.
- 92 "מודעות: האמת ניתן לכתוב", **הצבי**, 20.8.1886.
- 93 גרייבסקי, **זכרון**, ב (לעיל הערה 12), עמ' 406.
- 94 ש' זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת**, בית אל 1998 (להלן: זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת**), עמ' 82-83; א' בנמלך, "הם הראשונים", **פנים אל פנים**, 435 (תשכ"ז), עמ' 10-11.
- 95 החצר הוגדרה כ'הקדש'. ראו א' כהן, **יהודים בבית המשפט המוסלמי: המאה התשע עשרה**, ירושלים תשס"ג, עמ' 491; זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת** (לעיל הערה 94), עמ' 87-88.
- 96 "מכתבי סופרינו", הצפירה, 14.8.1889. וראו זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת** (לעיל הערה 94), עמ' 79-80.

יהודה הלוי).⁹⁷ עד שנת 1890 התנהלה הישיבה בשתי קופות נפרדות, של כולל וואהלין וכולל ורשה, ומכאן ואילך הן התאחדו.⁹⁸ המוסד הלך וגדל במהירות, ועד שנת 1896 כבר נמנו בו 200 תלמידים.⁹⁹ בייז בסיוון תרס"ח (16.6.1908) חגגה הישיבה את חנוכתו של הבניין המרכזי והגדול של ישיבת חיי עולם, סמוך למבנים הראשונים שנרכשו ברחוב חברון (זהו המבנה המשמש בימינו את ישיבת שובו בניס, ברחוב מעלה חלדייה 36).¹⁰⁰

התרחבות האחיזה של 'כולל ורשה' ברובע המוסלמי במחצית השנייה של שנות השמונים

על רקע ביקורם של גדולי החכמים מפולין וביגויים, נעשה בשנת 1886 ניסיון התיישבות בצפון מזרח העיר העתיקה, בשכונת 'באב חוטה' הסמוכה לשער הפרחים, במסגרתו נרכשו ארבע חצרות למגורים בידי 'כולל ורשה':¹⁰¹

הרבנים הגאוניס [ר' יהושע] מקוטנא ו[ר' חיים אליעזר וואקס] מפיעטריקאב עזבו את ירושלים [...] מלאכתם פה בירושלים היתה, כאשר הודענו, להקל עול עוני בני כולל פאלען, ולהסיר מעל היותר עניים שבהם את דאגת בתים למושב, ויקנו למטרה הזאת חצר גדול ועוד שלשה חצרים קטנים, כולם בבאב חאטע – חלק העיר לרוח מזרחית צפונית – במחיר אלף ושלוש מאות חמשה ותשעים נאפאלעאן (לערך אחד עשר אלף ומאתים רובל). הבתים האלה יותנו לגורל למשך שנים להיותר עניים בכולל פאלען, והגורל יעשה בפיעטריקאב עת ישוב נשיא הכולל שמה.¹⁰²

- 97 פ"מ גריבסקי, **אבני זכרון** ירושלים תרפ"ח, ב (א), עמ' 18; א"מ לונץ, **מורה דרך בארץ ישראל וסוריה**, ירושלים תרנ"א, עמ' 150. וראו זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת** (לעיל הערה 94), עמ' 80; א' בנמלך, "הם הראשונים", **פנים אל פנים**, 435 (תשכ"ז), עמ' 10–11.
- 98 י"ד פרומקין, "ירושלים", **חבצלת**, 14.8.1896.
- 99 שם. תודתי לארז שדה על הפנייתו למקורות אלה.
- 100 תורת הבית, עמ' 5–7; "חנוכת בית חיי עולם", **חבצלת**, 19.6.1908. וראו זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת** (לעיל הערה 94), עמ' 82.
- 101 י' גאלדמאן, "השקפה כללית על מצב אחינו באה"ק", **האסיף**, ד (תרמ"ח), עמ' 43. וראו: גריבסקי, **זכרון**, ב (לעיל הערה 12), עמ' 33; בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 424. כיום לא זוהו לגמרי כל הנכסים הללו, אבל חלקם נמצא ויושב מחדש ביהודים – זהו 'בית יורי', ברח' אלבוטטאמי 1.
- 102 "ירושלים", **חבצלת**, כ"ז תמוז תרמ"ו (30.7.1886).

המקור הכספי לרכישה היה נדבן וורשאי בשם ישראל רויטהאלטץ, ומכתב תודה עבורו בשמם של הרבנים הנזכרים פורסם בעיתונות העברית בוורשה.¹⁰³ ניסיון זה לא היה הראשון, וכבר במחצית הראשונה של המאה הי"ט נעשה ניסיון לרכוש בתים באזור זה, אך ללא הצלחה יתרה, שכן "ברובע העיר הזה [...] יושבים מושלמנים מדלת העם במספר מועט, ורובו מלא חורבות ומקומות פנויים".¹⁰⁴ עד שנת 1891 ישבו במקום כעשרים משפחות,¹⁰⁵ אך בשנים הבאות הלך מצבה ההתיישבותי של החצר והורע, כפי שנראה להלן. נוסף על ההתיישבות באזור זה, חיזק 'כולל ורשה' את אחיזתו בדרום הרובע המוסלמי בזכות 'חצר העגונה' שהוקדשה לו:

בשנת תרכ"ג (1863) באו לירושלים מעיר שדליץ שבפולין איש ואשה בני שלושים בקירוב, ובנים אין להם. הבעל נקרא על שמו היהודי ושם עירו – אלתר שדליצר. את שם משפחתם לא גילו. הזוג קנה בית אחד ברחוב הסראיה.¹⁰⁶ יום אחד נעלם הבעל וחיפשו אותו ימים רבים ולא נמצא. האשה הקדישה את הבית הזה לעניי ירושלים, ואת החדר שבקומה העליונה הקדישה עבור בית מדרש, וקראו לבית מדרש זה 'עגונה' בית מדרש' על שמה. והיו מתפללים שם מסלתה ומשמנה של בני ירושלים, מפני שמחלונות בית המדרש נשקף כל הר הבית. בית מדרש זה היה קיים עד שנת תרפ"ט.¹⁰⁷

המקורות מורים על כך שהעגונה הקדישה את המתחם ל'כולל ורשה'.¹⁰⁸ א"ר מלאכי מציין שההקדשה בוצעה כבר סמוך לשנות השישים,¹⁰⁹ אבל טיבה

- 103 "תודה וברכה", **הצפירה**, ב' כסלו תרמ"ז, 29.11.1886, עמ' 3. המודעה פורסמה כעבור שבועות ספורים בעיתונות הירושלמית בהבלטה, שם צוין שהעיתוי לפרסום היה הסכמתו של הנדבן לפרסם את שמו, שהיה עד אז עלום ("ירושלים", **חבצלת**, כ"ז כסלו תרמ"ז, 24.12.1886). תודתי לברק ויינברג על שהפנה אותי למקורות אלה.
- 104 א"מ לונץ, **מורה דרך בא"י וסוריה**, ירושלים תרנ"א, עמ' 147. וראו: בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 323; 424–425; ש' זכריה, "פרקים ראשונים מתוך מחקר בנושא תולדות ההתיישבות היהודית בשכונת באב חוטא בצפון ירושלים העתיקה", ח"מ לויטס (עורך), **שנה בשנה**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 318–333 (להלן: **באב חוטא**).
- 105 לונץ, **מורה דרך** (לעיל הערה 71), עמ' 147.
- 106 בימינו: חורבה ברחוב הסראיה בדרום רובע המוסלמי, מול חצר דיסקין.
- 107 ד' פרומקין, **דרך שופט בירושלים**, ירושלים תשט"ו, עמ' 347.
- 108 זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת**, (לעיל הערה 94), עמ' 221–222.

ההיסטורי של קביעה זו אינו ברור ועל כל פנים החצר עברה לרשות 'כולל ורשה' לא מאוחר משלהי שנות השמונים.¹¹⁰ ככל הנראה, מלבד בית כנסת ובית מדרש, ששמו היה 'נפש חיה',¹¹¹ היה ביחצר העגונה גם מקוה.¹¹²

לכאורה, הרקע לפרשייה זו הוא אישי ונוגע למציאות הפרטית של העגונה, אבל אין לנתק אותה מן הרקע ההיסטורי הכולל. שנות השמונים של המאה התשע עשרה עמדו במרכז תופעת ההתפשטות של היישוב היהודי בעיר העתיקה אל מחוץ לתחומי הרובע היהודי, על רקע ההתעצמות הדרמטית במספר המתישבים.¹¹³

זהו הרקע גם לצמיחתן של השכונות החדשות מחוץ לחומות העיר העתיקה, וכך יש להבין את הצורך של פרנסי 'כולל ורשה' להקים שכונה חדשה. תרומות שנועדו למטרה זו נשלחו אל ר' דוד בידרמן בשנת 1885, ובכספיהן רכש מגרש ממערב לשכונת מאה שערים (בימינו: מדרום מזרח לכיכר השבת).¹¹⁴

אם כן, הצורך בייסודן של חצרות ורשאיות חדשות ברובע המוסלמי נגזר מן הגידול במספר החברים ב'כולל ורשה', והוא גם זה שעומד ברקע יציאתו של הכולל אל מחוץ לחומות. בשנות התשעים הלכה השפעתן של השכונות החדשות מחוץ לחומות והתעצמה במהירות ובדרמטיות, ובשנת 1894 גדלה כבר העיר החדשה בהיקפה מאחותה העתיקה.¹¹⁵ באותה השנה החלה בפועל בנייתה של שכונת 'בתי ורשה'.¹¹⁶ יש להניח שנקודת ציון זו מסמלת את ראשית הנסיגה בהיקפו הדמוגרפי של 'כולל ורשה' בין החומות.

- 109 א"ר מלאכי, "רחוב חברון והסביבה בירושלים: פרקים ממונוגרפיה", א' ריינר וחי' בן שמאי (עורכים), **מנגד תראה: אסופה ממאמרי א.ר. מלאכי בענייני ארץ ישראל**, ירושלים תשס"א, עמ' 439-447. שם עמ' 441.
- 110 "גם יש לכוללנו עוד חצר אחת שהשאירה אשה עגונה, להושיב בו מעניי הכולל, אך כי יקחו מכל אחד דבר מועט שכר דירה, ובכסף הזה יכתבו ספר תורה על שמה" (א"ד ג"כ, "מכתבים להעורך", המגיד, 27.7.1888).
- 111 מלאכי, **רחוב חברון** (לעיל הערה 103), עמ' 441; שפירא, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 60), עמ' 46-47.
- 112 ש"י עגנון, **תמול שלשום**, ירושלים תל אביב תשי"ב, עמ' 97.
- 113 ראו בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 424-430.
- 114 י' בן אריה, **עיר בראי תקופה, ירושלים החדשה בראשיתה**, ירושלים תשמ"ח (להלן: בן אריה, **העיר החדשה**), עמ' 223-224. כעבור כשנה התקבלה התרומה לבניית בתים על חלקה זו (שם, עמ' 224), בעיקר מתרומתו של ר' יעקב שרגא טעננוורצל מלובלין, ומשום כך נקראה השכונה על שמו 'נחלת יעקב' (שם, עמ' 265).
- 115 בן אריה, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 10), עמ' 297-298.
- 116 בן אריה, **העיר החדשה** (לעיל הערה 114), עמ' 265, 273, 281.

'כולל ורשה' בעיר העתיקה בתקופת המנדט הבריטי

נוסף על המגמה של נטישת העיר העתיקה אל השכונות בעיר החדשה במהלך שנות המנדט הבריטי, נקלעו יהודי העיר העתיקה למציאות ביטחונית חמורה בשל סמיכותם לריכוזי אוכלוסייה מוסלמית עוינת. ראשונים לכך היו דיירי הרובע המוסלמי: כבר בשנת 1922 נמצאה החצר המרוחקת שבשכונת 'באב חוטה' במצוקה ביטחונית,¹¹⁷ והיא הלכה ונעזבה בהדרגה, עד שניטשה לבסוף, כנראה עוד קודם למאורעות תרפ"ט.¹¹⁸ כעבור שנים ספורות, בימי מאורעות 'המרד הערבי הגדול', נעזבו גם הבניין המרכזי של הישיבה ברחוב חברון¹¹⁹ ו'חצר העגונה'.¹²⁰

גם הרובע היהודי הלך והתרוקן בהדרגה מתושביו¹²¹ ומוסדות החינוך והתפילה נסגרו או עברו לעיר החדשה:

החצרות נשמטו מידינו אחת לאחת [...] נדם קול תורה, ושוממים חוצותיה של עיר הקודש שמבין לחומות, ואין בהם זכר לדריסת רגל יהודית. מסביב למרכז התורה והחיים היהודיים של אז, מסביב לבית הכנסת ['סוכת שלום'] של ר' ישעיה ברדקי קשה לאסוף מנין יהודים לתפילה. בית הכנסת חורבת ר' יהודה החסיד סגור כל ימות השבוע, ורק לשבת מתאסף שם מנין. וכן בבית הכנסת המפואר 'תפארת ישראל' של [החסידים, מייסודו של] ר' ניסן ב"ק. מאז הפרעות נחרב שם הישוב לאט לאט, ואין עומד בפרץ. חורבן חברון [בפרעות תרפ"ט] חוזר כאן, אמנם באיטיות, אבל בהתמדה.¹²²

117 "ובהיות הרבע הזה כולו מושלמי ומיושב מהמון מושחת ופראי, ורחוק מאד מיישוב יהודי, לכן עומד החצר הנו' [כר] ריק מאדם זה הרבה שנים, עד שננגבו דלתותיו וחלונותיו וכל מכשיריו, ואין שום יהודי אפילו היותר עני רוצה לסכן את נפשו ולדור בחצר כזו. ואפילו בשנים הקודמות, שנות השקט, כשדרו ברבע זה איזה משפחות עניות, קרו כמה סבות ר"ל [רחמנא לצלן], ומקריות לא טהורות כידוע לאנשי ירושלים" (אגרות לראי"ה, ירושלים תשמ"ו, אגרת קלד).

118 ראו זכריה, **באב חוטה** (לעיל הערה 104), עמ' 326.

119 ביר, **מוסדות תורה**, עמ' יב-יח.

120 זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת** (לעיל הערה 94), עמ' 221-222.

121 ד' גנחובסקי, **עוד סיפורים ירושלמיים**, ירושלים 1995, עמ' 30-34; י' יהושע, **ילדות בירושלים הישנה**, ג - חכמים בירושלים הישנה עיסוקם ופרנסתם, ירושלים 1979, עמ' 85.

122 י"א סג"ל ווייס, **בשעריך ירושלים**, ירושלים תשי"ט, עמ' 113.

העיר העתיקה לא התאוששה ממשבר זה עד לנפילתה במלחמת הקוממיות בשנת 1948.

אין ספק שמציאות זו השפיעה לרעה גם על חצרות הוורשאים ברובע היהודי. 'חצר הרב מקאליש' נרשמה בפנקסי השומה המנדטוריים בשנים 1940–1941 במעמד של 'הקדש',¹²³ ומכאן שמעמדה המשפטי לא נפגע. בסוף תקופת המנדט פעל תלמוד תורה 'חיי עולם' בעזרת הנשים של בית הכנסת.¹²⁴ כפי שצוין לעיל, ישיבת 'חיי עולם' לא הייתה זרה ליכולת ורשה' ויש להניח שפעילותה במקום קשורה לזיקתה המקורית אליו. נוסף על כך, בקומה העליונה של המבנה, בהיכל ישיבת 'הרב מקאליש', נמצא מקום תפילה עבור יהודי תימן (פליטי השכונה בכפר השילוח שנעזבה בלחץ הערבים בשנות השלושים)¹²⁵ וחסידים ברסלב.¹²⁶ אפשר שההסבר למציאותם של מוסדות אלה במקום הוא דלדולה של חצר ורשה מיושביה, על רקע מצבו המדלדל של הרובע היהודי בתקופה שקדמה לנפילתו. חסידי ברסלב התיישבו גם בחצר הוורשאית שבמרכז הרובע היהודי, ככל הנראה בתקופת המנדט הבריטי:¹²⁷ "על יד [חצר] הקראים, בפניה צפופה, שעניות ניוון ושממון מבצבצים מכל חור וסדק, פינה שהעלתה כולה חלודה, מתחבא בית הכנסת של חסידי ברסלב".¹²⁸ מלבד בית הכנסת פעלה במקום ישיבת 'אור הנעלם' של חסידי ברסלב.¹²⁹

- 123 על פי מקור זה, מצוין 'הקדש ורשה' כגוש 831 חלקה 15 (שומה, עמ' 166). מיקום זה תואם, לפי המשוער, את הסביבה שמצפון לישיבת 'אדרת אליהו' של ימינו, היינו ממערב לבתי הכנסת הספרדיים.
- 124 **מורה דרך**, עמ' 16; בורשטיין. בשנת 1908 עברה הישיבה למשכנה החדש והמורחב ברחוב חברון (מעלה חלדייה) שבדרום הרובע המוסלמי ('חנוכת בית חיי עולם', **חבצלת**, כ' סיון תרס"ח [19.6.1908]). וראו זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת** [לעיל הערה 94], עמ' 77–105, ובשנת 1936 יצאה אל העיר החדשה, למבנה שממערב לשכונת מאה שערים (ביר, מוסדות תורה, עמ' יב–יח). לפי דברינו משתמע שחלק ממוסדות הישיבה המשיך לתפקד בעיר העתיקה גם לאחר יציאתה אל מחוץ לחומות.
- 125 בורשטיין (לעיל הערה 47).
- 126 A. Bier, *For the Sake of Jerusalem*, Jerusalem 1997, p. 90.
- 127 "בית כנסת] ברסלב בדרך לניסן בק" (פריימאן, **ספר הזכרון**, עמ' 45). והשווה: מפת הלפרין.
- 128 שפירא, **העיר העתיקה** (לעיל הערה 60), עמ' 57.
- 129 בורשטיין (לעיל הערה 47). ישיבה זו נוסדה בשנת 1937 (מדרוך 1948, עמ' 60), ופעלה עד שנת 1948 (ש' אבן אור אורנשטיין ומ' ארנוולד [עורכים], **תעודות לקורות הרובע היהודי בירושלים העתיקה בתש"ח**, ירושלים תשס"ד, עמ' 228).

גם ב'חצר העגונה' הוורשאית התיישבו חסידי ברסלב בתקופת המנדט. הם שיקמו את המבנה שנפגע ברעידת האדמה בשנת 1927 והמשיכו להחזיק בו, כנראה באופן חלקי, גם לאחר מכן.¹³⁰ תיאור ספרותי של הווי החיים בחצר זו נכתב בידי ש"י עגנון:

ר' רפאל חיים היה דר בחדר אפל בלא חלונות, בדיוטא התחתונה שבחצרה של העגונה. מאחר שהיה סומא בשתי עיניו ולא היה צריך לאורה היה מסתפק בדירה שאין בה חלונות, ומאחר שלא מצא מליצים שימליצו עליו לפני הממונים היה מסתפק בחדר דחוק [...] וכשהרגיל עצמו מצא בה דבר טוב, שבדיוטא העליונה שבחצר קבעו להם הברסלביים את בית תפילתם, ופעמים כשחסר להם עשירי למנין קוראים לו, ותפילתם הרי עריבה מחיה נפשות. ואחר התפילה כשהם עושים להם מחול נוטלים אותו ביניהם. ואף על פי שאינו יודע את סוד הריקוד יודע הוא שיפה להן לרגליו לטלטל עצמן. מעלה אחרת יש שם, שיושבים ביום ובלילה ולומדים בחבורה והוא מטה אוזן ושומע. ובשבת בבוקר אחר התפילה, כשראש החבורה קורא לפני החבורה בסיפורי מעשיות של רבי נחמן, דומה שאין תענוג כתענוג זה.¹³¹

הידיעות על פיזורם הגאוגרפי של חסידי ברסלב בעיר העתיקה בתקופת המנדט אינן מקריות, ומשקפות נכוחה את מצב קהילתם שהתקשתה לגבש מסגרת מאורגנת. יש לציין שהם מצאו אתרים נוספים מלבד חצרות ורשה, ששימשו אותם לתפילה וללימוד, ובהם חצר 'החורבה',¹³² ישיבת 'שער השמים' (בימינו רחוב גלעד 8)¹³³ וחצר 'גמילות חסדים' (בימינו רחוב הביכורים 4).¹³⁴ רק בשלהי תקופת המנדט מצאו את מקומם בשכונת 'בתי מחסה' (כיום רחוב בתי מחסה 3),¹³⁵ אבל לא לזמן רב, שכן העיר העתיקה נפלה במלחמת העצמאות.

130 זכריה, **ירושלים הבלתי נודעת** (לעיל הערה 94), עמ' 221–222.

131 ש"י עגנון, **תמול שלשום**, ירושלים תל אביב תשי"ב, עמ' 531–532. בורשטיין.

132 **מורה דרך** (לעיל הערה 58), עמ' 17; בורשטיין (לעיל הערה 47).

133 בורשטיין (לעיל הערה 47).

134 א' ביר, [מפת] **ירושלים העיר העתיקה**, ירושלים תשמ"ד; בורשטיין (לעיל הערה 47).

סיכום

'כולל ורשה' נועד למלא את צרכיה של אוכלוסייה הולכת וגדלה של עולים מאמצע המאה התשע עשרה. קופת הכולל דאגה לפרנסת חבריה, אבל גם למוסדותיה הרוחניים – בתי כנסת וישיבות. במחצית השנייה של המאה הלכה האוכלוסייה וגדלה, ועמה גדלו גם צרכיה: מספר החצרות של הכולל בעיר העתיקה הלך וגדל ובתוכן נחנכו מוסדות נוספים לתורה ולתפילה. עם זאת, פתח הכולל בפעולות לייסודו של מרכז חדש מחוץ לעיר העתיקה, ועל רקע הקמתו בשלהי התקופה העות'מאנית, כמו גם על רקע המתיחות הביטחונית בתקופת המנדט הבריטי, הלכה ופחתה פעילותו בעיר העתיקה.

סיפורו של 'כולל ורשה' הוא למעשה, בזעיר אנפין, סיפורה של ההתיישבות היהודית בירושלים בראשית העת החדשה בכללה. התהליכים והמאפיינים שליוו את הכולל בתקופה הנדונה מקבילים לתהליכים ולמאפיינים שהובילו לשינויים המפליגים שהתחוללו בירושלים בין אמצע המאה התשע עשרה לאמצע המאה העשרים.